

*BÁTORINÉ MISÁK Marianna*¹:

„...ki találhat bölcs asszonyt?”

Némi betekintés a 16–17. századi papnék műveltségébe

Abstract. “Who Can Find a Wise Woman?” Some Insights into the Education of the Wives of 16th-17th-Century Calvinist Priests.

The paper examines the literacy of pastors' wives during the 16th-17th centuries. For a long time, the opportunity for women to acquire literacy was only the privilege of the upper social strata, but literacy was not widespread among them either. This trend came to an end in the 17th century, for which period we also found examples of the literacy of urban citizens. The daughters of the lower social strata were prepared primarily to be good wives, housewives, and good mothers in the family, especially next to their mothers.

Examining the preachers' wives as a well-defined social group is a problem due to the scarcity of resources. In most cases, we know nothing but the name of the preacher's wife, and we do not have information about their origins and families; if we do, however, then their social situation and the occupation of their parents provide a basis for research into their education.

The conclusion of the research is that even if they did not receive a formal education, the 16th-17th-century Calvinist pastors' wives were educated women. In many cases, this knowledge – primarily wisdom, life experience, and piety – and the virtues necessary for the roles of housewife, mother, and wife were the main aspects of choice for their husband.

Keywords: pastor's wife, Protestantism, literacy, 16th-17th century

¹ Főiskolai adjunktus, Sárospataki Református Teológiai Akadémia, tudományos munkatárs, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, e-mail: mmmarmis@gmail.com.

A nőnevelés kutatása az utóbbi években sokak érdeklődését keltette fel. Ennek eredményeképpen számos könyv és tanulmány jelent meg, jelezve, hogy az oktatás- és neveléstörténeti vizsgálódás milyen hosszú időn keresztül nem szentelt elég figyelmet e területnek. Ugyanakkor pedig a már feltárt részletek által ismereteink egyre bővülnek, és egyre szélesebb betekintést engednek a nőnevelés történetébe és világába.

Munkánkban az eddigi kutatások eredményeit felhasználva a papnék, vagyis a protestáns prédikátorok, lelkészek feleségeinek a kor viszonyai közötti társadalmi helyzetét, illetve az ebből adódó művelődési lehetőségeiket és műveltségüket kutatjuk. A protestáns lelkészek nősüléséről kevés adat maradt fenn tárgyalt korszakunkból. Az általuk választott feleségekről pedig még kevesebb. A kutatás nehézségét az adja, hogy a források a legtöbb esetben a feleségek nevén kívül kevés adatot őriztek meg.

Tanulmányunk mintegy bevezetésében a hazai nőnevelés néhány aspektusát ismertetjük társadalmi rétegekre lebontva. S mivel a műveltség alapvető eszköze az írás és olvasás ismerete, arra keressük a választ, hogy mennyire volt jelentősége ezeknek a készségeknek e korszakban akárcsak a felsőbb társadalmi rétegekben is. Majd, mivel a 16. század sok tekintetben hozott változást, ezeknek a mindennapokban megnyilvánuló eredményeit szemléltetjük. Ezt követően a téma kibontásában, néhány általunk fellelt forrást ismertetünk, s ezek alapján vizsgáljuk a papnék műveltségét. Nem szorítkozunk egy konkrét földrajzi egységre, hiszen a források szűkössége ezt nem engedi meg. Ugyanezen okok miatt nem törekedhetünk a teljességre sem, sokkal inkább egyfajta ízelítőt szeretnénk nyújtani a témában.

Mindjárt az elején fontos leszögeznünk, hogy a 16-17. században a lelkipásztorok nem a magas színvonalú iskolás műveltséget keresték választottjaikban. V. László Zsófia: *Nőoktatás és könyves műveltség a 17-18. században*² című tanulmányát több prédikátor által feltett kérdéssel kezdi: ki találhat bölcs asszonyt? Igaz, ezek a prédikátorok a 18. században éltek, de a bölcsességről alkotott fogalmuk a korábbi századok fogalomértelmezésén alapszik. Példaként említi két prédikátor bölcsességértelmezését, amit summázva így fogalmaz meg: „A bölcsesség tehát elsősorban nem a műveltségre, a kimagasló szellemi teljesítményre vonatkozott, hanem egyfajta életbölcsességet jelentett.”³ Minden bizonnyal

² V. LÁSZLÓ Zsófia (2014): *Nőoktatás és könyves műveltség a 17-18. században*, In: Papp Júlia (szerk.): *A zsoldártól a rózsaszín regényig*. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum. 95–125.

³ I. m. 95.

nem csak a 18. században keresték ezt a lelkészek, hanem a korábbiakban is. Az életbölcseesség mellett fontos szempont volt, hogy a választott asszony jó feleség, jó háziasszony és jó anya legyen. Férjét tevékenységében segítse, kegyessége példaértékű legyen, a gyülekezetben példával járjon elől.

A 16-17. században a műveltség megszerzése még nem mindegyik társadalmi réteg kiváltsága Magyarországon. Szabó András *Női művelődés a 16. századi Magyarországon* című tanulmányának elején a felsőbb társadalmi réteggel kapcsolatban állapítja meg, hogy hazánkban a nagybirtokos réteget a 16. században elérte az írástudás, a század közepére pedig a főrangú férfiak túlnyomó többsége is jól tudott írni és olvasni.⁴ A *túlnyomó többség* itt arra utal, hogy a 16. században még a nemes férfiak közül is sokan akadtak olyanok, akik nem tudtak írni. Tóth István György *Mivelhogy magad írást nem tudsz...* című munkájában egyenesen azt írja, hogy ebben a században, bár az arisztokrata férfiak zöme már bírta az írás ismeretével, még a nemesek tömeges írástudatlanságáról beszélhetünk. Magyarázata minderre az, hogy ekkor a különböző okiratok hitelesítésének legfőbb eszköze a pecsét volt. A modern korra jellemző felfogás, miszerint a pecsét mellett az aláírásnak is nagy jelentősége van, csak lassan terjedt el a nemesek között. Másrészt pedig a nemesek a 16-17. században inkább a kard, mint a toll forгатásában jeleskedtek.⁵ Természetesen az, hogy valaki nem tudott írni, nem jelentette, hogy műveletlen volt. Ugyanakkor pedig felmerül a kérdés, hogy ha ez a helyzet a férfiakkal, akkor mennyire volt hangsúlyos a korszakban a nők művelődése, valamint számukra az írás-olvasás ismerete? A társadalom felsőbb rétegeihez tartozó leányok számára a műveltség megszerzésére már az ókortól kezdve több lehetőség is kínálkozott, melyek szinte mindegyike el volt zárva az alsóbb néprétegek leányai elől.⁶ A nők írástudása esetében ugyancsak Tóth István György tesz néhány lényeges megállapítást. Többek között azt, hogy a 16. században,

⁴ SZABÓ András (2014): *Női művelődés a 16. századi Magyarországon*, In: Papp Júlia (szerk.): *A zsolttártól a rózsaszín regényig: fejezetek a magyar női művelődés történetéből*. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum. http://real.mtak.hu/25844/1/noi_muvelodes.pdf (utolsó megtekintés dátuma: 2020.11.26.).

⁵ TÓTH István György (1996): *Mivelhogy magad írást nem tudsz...: az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*. Budapest, MTA Történettudományi Intézete. 118.

⁶ Lásd bővebben: MISÁK Marianna (2019): „Minden iskolába járó leány gyermektől...” *Református nőnevelés a 16–19. századi Felső-Magyarországon*. Sárospatak, Hernád Kiadó. 22–28, 45–57.

amikor a főrangú férfiak már szinte kivétel nélkül jól tudtak írni, a nők számára mindez még komoly problémát jelentett. A középkorral ellentétben, ekkor már a nagybirtokos nemesség asszonyai között sem volt magától értetődő az írástudatlanság,⁷ sőt egyre inkább elvárás lett, hogy ők is képesek legyenek erre. S bár még nem volt természetes az írástudás sem, ennek hiánya legtöbbszörnél mentegetőzésre adott okot. Voltak azonban kivételek. A 16. század első felében Komjáti Benedek, Perényi Gáborné Frangepán Katalin kérésére 1532-ben magyarra fordította Pál apostol leveleit, ami a nagyasszony költségén Krakkóban jelent meg 1533-ban. A munka ajánlásából több dolgot is megtudunk. Egyrészt azt, hogy úrnője kérésére végezte el a munkát. Másrészt pedig, hogy a nagyasszony tudott írni és olvasni, ezért volt szüksége a fordításra, s ezért érdeklődött a bibliai szöveg magyarázatairól, kommentárjairól is. Egy másik példa Kanizsai Orsolya, Nádasdy Tamás nádor felesége. A korabeli gyakorlat szerint a nagyasszonyok, de férjeik is, legtöbbször íródeáknak diktálva fogalmazták leveleiket, azonban a személyes jellegűeket saját kézzel írták. A levelekből egyértelműen meg lehet állapítani, hogy melyek születtek saját kezűleg, s melyek az íródeák által diktálás révén. Legtöbb esetben a tollvezetésből következtetni tudunk. Tóth István megjegyzi, hogy Kanizsai Orsolya legtöbbször maga írta férjének személyes jellegű leveleit, de gyakran előfordult, hogy beteg volt, s olyankor az írás nehezére esett. Máskor meg sietett, s mivel az írás nemcsak nehéz, de lassú munka is volt, az íródeáknak diktált.⁸ Nyilvánvalóan mindez arra utalhat, hogy ugyan elsajátították az írás-olvasás ismeretét, de az olvasást sokkal gyakrabban gyakorolták, mint az írást. Ezért az ebben való jártasság és gyakorlottság hiánya kezdetben a fogalmazásban nem, de az írás milyenségében és minőségében megmutatkozott. Az, hogy voltak családok, akik taníttatták leányaikat, még nem jelentette azt, hogy más családok nem tették. Csupán azt, hogy az olvasásnak sokkal nagyobb szerepet tulajdonítva, az írás elsajátítását nem tartották fontosnak. Tóth István György említi egy levelet, melyből kiderül, hogy például Horvátországban még az sem volt szokás, hogy olvasni megtanítsák a leányokat. Özvegy Tarnóczy Andrásné Kerhen Borbála 1556. augusztus 18-i keltezéssel válaszlevelet írt Nádasdy Tamás nádornak, amelyben azzal mentegetőzik, hogy Horvátországban, ahol ő felnőtt, nem volt szokás a leányokat megtanítani írni-olvasni. „Írta volt nagyságod, ha én tudok-e magyar írást. Az minő országban én fölöttem, ott nem hallottam, hogy leányok,

⁷ TÓTH (1996), 139.

⁸ I. m. 140.

sem asszonyemberek efféle írásnak tanolására gondot viseltek volna. Mert az én szegény anyám is tanéjtatot volna engemet, ha egyebek tanoltak volna, de mi nálunk híre sem volt.⁹ Minden bizonnyal Tarnóczynénak nem a magyar írással, hanem egyáltalán az írás tudományával volt gondja annak ellenére, hogy férje írástudó ember volt. Tarnóczyné magyarázkodásával pedig azt szerette volna a nádor értésére adni, hogy ő jó családból származik, s ha az írás-olvasás elsajátítása társadalmi elvárás lett volna, akkor biztos, hogy őt is megtanították volna erre szülei.

A 16. században hazánkban is megjelenő és tért hódító reformáció sok tekintetben hozott változást. Ennek köszönhetően nemcsak az egyház életében beszélhetünk megújulásról, hanem az oktatás területén is. Még akkor is, ha ez ebben a században még nem jelentette a mindenkire kiterjedő műveltség elsajátítását. Mivel a reformáció törekvéseiben fontos szerepet kapott a Biblia minél többek általi olvasása, így az olvasásra nagyobb hangsúly került, mint az írásra, ami ebből a szempontból nélkülözhetőbb volt. A Szentírás megismerése a személyes kegyesség alapja, ami nemcsak a betűk ismeretét feltételezte, hanem az anyanyelvű fordításokat is.

A Biblia nemzeti nyelvekre való lefordítása már a középkorban is megjelenik. Programszerűen először Rotterdami Erasmusnál találjuk meg,¹⁰ aki a Máté evangéliumához készített magyarázata előszavában egyenesen a személyes bibliaolvasást hangsúlyozta.¹¹ Erasmus szerint azért fontos a Biblia olvasása, mert az a lélek nélkülözhetetlen tápláléka, mennyei kenyér, melyre éhezni mindenkinek kell. Nem érthetetlen és homályos, ezért nem haszon nélkül való még a legegyszerűbb hívőre nézve sem. A Szentírás igenis táplálja és erősíti a hívő ember lelkét.¹² Saját bevallása szerint a Biblia számára sem volt más, mint az ő „vigasza és minden boldogsága.”¹³ Erasmus programját látjuk megvalósulni a reformációban, amikor a mozgalom jeles képviselői szinte a nagy humanista szavait visszhangozva helyezik középpontba a Szentírás anyanyelvű fordítását és annak minél többek általi olvasását. Mindezt pedig azért, mert az ember életének legfőbb célja az Isten igaz ismeretére való eljutás. Ehhez pedig elengedhetetlen a Biblia olvasása, ami-
ben Isten szól önmagáról.

⁹ I. m. 139.

¹⁰ PÉTER Katalin: *Papok és nemesek*. Ráday Gyűjtemény, Budapest, 1995. 37.

¹¹ ROHOSKA József (1901): *Erasmus és a reformáció Luther előtt*. Sárospatak. 46. o.

¹² I. m. 48–49.

¹³ I. m. 49.

A 16-17. század a kötelező iskoláztatást, a népoktatást Európában sehol nem ismerte, így hazánkban sem. Bár ekkor az iskolák még javarészt csak fiúk számára léteztek, a kolostorok, az udvari iskolák, a házi nevelők a felsőbb népréteg leányait bevezették a legfontosabb tudományokba. Olyan elemi népoktatást, mely napjainkban működik, sem a középkor, sem a kora újkor nem ismert. Az iskolába járás ekkor még lehetőség, s nem mindenkire kiterjedő általános elvárás, még akkor is, ha minél több gyermeket el akart érni az oktatás.¹⁴ A nép gyermekeinek tanítása szinte kizárólag csak vallásitanításból állott.¹⁵ Az alsóbb társadalmi réteghez tartozó leányokat és asszonyokat az „oktatás” csak a 16. század második felének végén érte el. A legtöbbjüket azonban még ekkor sem vezették be az írás-olvasás ismeretébe, számukra a vallási ismeretek szóbeli átadására törekedtek. Ebben a tekintetben viszont mindenkit igyekeztek elérni. Ha beszélhetünk a korban népoktatásról, csak ebben az értelemben tehetjük. A vallási alapismeretek sajátos műveltséget nyújtottak, ugyanakkor közvetítették a kor erkölcsi normáit is. Mindennek átadása azonban ekkor még nem az iskola tanítójának, hanem a lelkésznek a feladata volt.¹⁶ Az oktatás egyházi kereteken belül valósult meg. A Tiszáninneni Református Egyházkerületben erre vonatkozóan a 16. század végéről találunk adatot. 1597 után¹⁷ keletkezett a *Borsodi kánonok*, amelyet Maklári Pap Lajos fordított le. A X. cikkely így fogalmaz: „Ifjakat, leányokat a tempomban tanítani kell...”¹⁸ Nyilvánvaló a tanítás szón itt elsősorban nem a mai értelemben vett tanítást kell érteni, hanem a fiúk és leányok katechetikai oktatását.

Szabó András a korábban említett tanulmányában¹⁹ írja, hogy a reformáció terjedésével a művelődés egyre szélesebb körben terjedt, s a polgárságot is elérte.²⁰ Példaként

¹⁴ DIENES Dénes (2000): *Mint hogy immár schola mestert tartanak... református iskolák Felső-Magyarországon 1596–1672*. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak. 21–22.

¹⁵ MÉSZÁROS István (1972): *Népoktatásunk 1553–1777 között*. Budapest, Tankönyvkiadó. 28–31; BAVINCK, H. (1923): *A keresztyén pedagógia alapelve*. Ford. MARTON János. Budapest, Bethlen Gábor Irodalmi és nyomdai Rt. 94. o.

¹⁶ DIENES (2000), 22.

¹⁷ Az időpontot nem tudjuk pontosan megállapítani

¹⁸ MAKLÁRI PAP Lajos (ford.) (1865): *Borsodi kánonok*, In: Erdélyi János (szerk.): *Sárospataki Füzetek*. Protestáns Tudományos Folyóirat. Sárospatak. 80. o.

¹⁹ SZABÓ (2014), 71–78.

²⁰ I. m. 72.

említi a Johannes Honterus által Brassóban az 1540-es években felállított iskolát, amelyben a leányok írás-olvasást, éneklést és katekizmust tanultak. Majd megjegyzi, hogy ehhez képest a Magyar Királyság többi területe mintegy százéves lemaradást mutat.²¹ A 17. században azonban már hazánkban is új fordulatot vett a leányok oktatása. A társadalom felső rétegéhez tartozó szülők leánygyermekének a nevelése is megváltozott Európa-szerte. Az udvari élet új műveltséget kívánt, új kötelezettségeket teremtett, a könyvnyomtatás új olvasókat keresett bennük.²² Ugyanakkor pedig egyre nagyobb hangsúly került az alsóbb társadalmi rétegek leányainak és asszonyainak tanítására is. Pedagógusok, prédikátorok, lelkipásztorok, nagyasszonyok vették védelmükbe és karolták fel az ehhez a népréteghez tartozó nők oktatását.

A század egyik legnagyobb pedagógusa, Comenius Amos János kifogásolta az általános oktatás hiányát, és javasolta a minden emberre, szegényre és gazdagra egyaránt kiterjedő népoktatás bevezetését. Az volt az elképzelése, hogy hattól tizenkét éves korig mindkét nembeli gyermekeket anyanyelvi iskolában kell tanítani-nevelni, ahol az írás-olvasás készségén túl számos más tudománnyal is foglalkozhatnának.²³ Nagy művében, a *Didactica Magna*ban külön fejezetben foglalkozik e kérdéssel.²⁴ Az általános oktatásra való jogot a leányokra is kiterjesztette. „Éppoly kevésé adhatjuk meg elfogadható okát annak, hogy miért zárjuk ki teljességgel minden tudományos kiképzés lehetőségéből a női nemet... Hiszen ők éppúgy képmásai az Istennek, éppoly részesei kegyelmének..., éppoly mozgékony s a tudás számára fogékony elmével vannak megáldva...”²⁵

A nemes asszonyok között már a 16. században Somi Borbáláról, Bánffy László feleségéről Bornemisza Péter jegyezte fel, hogy nem csak a Bibliát olvasta mindennap,

²¹ Uo.

²² R. VÁRKONYI Ágnes (2000): „Felemeljük szemeinket az nagy hegyekre...”, In: Tamás Edit (szerk.): *Erdély és Patak Fejedelemasszony Lorántffy Zsuzsanna*. Sárospatak, Sárospataki Rákóczi Múzeum. 28–29.

²³ PUKÁNSZKY Béla – NÉMETH András: (1996): *Neveléstörténet*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 188. o.

²⁴ COMENIUS, A. J. (1999): Az anyanyelvi iskola, vagyis népiskola eszméje, a *Didactica Magna* XXIX. Fejezete. Ford. Dezső Lajos, In: Kődöböcz József (szerk.): *Bibliotheca Comeniana*, 8. köt. Sárospatak, Magyar Comenius Társaság. 13. o.

²⁵ VASZKÓ Mihály (1954): *Komensky Amos János világnézete és pedagógiája*. Budapest, Tankönyvkiadó Vállalat. 64–66.

hanem az udvarában lévő nemes leányokat és cselédeit is tanította.²⁶ Tudunk arról, hogy Várday Kata asszony is működtetett udvarában „iskolát”. Kecskeméti C. János *Imádságos könyvecskéjét* a nagyasszony költségén jelentette meg, így neki ajánlotta. A könyv előszavában ezt írja: „pietatis schola... kegyességnek skólája, melyben bizonyos órákban az Dávidnak sóltára olvastatik és énekeltetik vala.”²⁷ A következő századból ugyanezen okból Lorántffy Zsuzsanna neve említendő. Azontúl, hogy ő is hasonló tevékenységet fejtett ki, udvari papjával, Medgyesi Pállal cselédei számára, még egy lelki olvasókönyvet is készíttetett.²⁸ Nemcsak udvarában, de fejedelmi birtokain is sokat tett a leányok oktatásáért.²⁹

A leányok oktatásának megindulását és működését leginkább az egyházlátogatási jegyzőkönyvekből követhetjük nyomon.³⁰ Ezekben gyülekezetekre lebontva találunk feljegyzéseket arra nézve, hogy a lelkipásztorok hogyan végezték a leányok tanításának munkáját. Néhány helyen azt írja az egyházlátogató, hogy ezt a szép munkát sok helyen elkezdték, de abbahagyták. Ez arra utal, hogy a reformáció századában az első lelkesedés következtében sok lelkész kapcsolódott be a nyugati reformátorok által szorgalmazott nőnevelésbe, de valami oknál fogva később abbahagyták. A 17. században a puritán lelkészeknek köszönhetően ez a tevékenység fellendült. A puritánok házról-házra járva tanították az asszonyokat és leányokat az ábécére.³¹ Tevékenységük révén a személyes kegyesség kialakítására és fejlesztésére helyezték a hangsúlyt, amiben a Szentírás olvasása volt az alap. Azzal, hogy ábécére tanították a nőket, a Biblia egyéni olvasását mozdították elő. Természetesen ez még mindig nem jelentette a szegényebb népréteghez tartozó nők tömeges műveltségbe való bevonását. Az olvasás azonban innentől kezdve már nem csupán a felsőbb társadalmi réteg kiváltsága volt, még akkor is, ha kevesen jutottak el e készség elsajátítására. Korszakunkban éppen ezért nagy jelentősége volt a kisebb vagy nagyobb közösségekben történő felolvasásoknak. Bár nagyon kezdetleges, de ezt a gyakorlatot is nevezhetjük tanításnak, mert a hallás útján szerzett információ már tudást jelentett.

²⁶ BORNEMISZA Péter (1980) [1584]: Egykötetes prédikációskönyv, In: Nemeskürty István (vál.): *Heltai Gáspár és Bornemissza Péter művei*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó. 1144. o.

²⁷ KOVÁCS Sándor Iván (1968): *Szepsi Csombor Márton összes művei*. Budapest. 65. o.

²⁸ MEDGYESI Pál (1940): *Lelki Ábécé*. Királyi Magyar Egyetemi nyomda.

²⁹ TAMÁS Edit (szerk.) (2000): *Lorántffy Zsuzsanna album*, Sárospatak. 59. o.

³⁰ Lásd bővebben: MISÁK (2019), 65–67, 76–79, 166–193.

³¹ MAKKAI László (1952): *A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 95. o.

A 17. században az ország magyarlakta területein a leányiskolák felállítása ügyében még megoszlanak a vélemények. Míg Szenci Molnár Albert fontosnak tartotta,³² addig Pázmány Péter még csupán az otthoni tanítást javasolta.³³ A véleménykülönbségeket a szélsőséges megnyilvánulások születték, melyek még ekkor is erősen megnyilvánultak a nők oktatása körül. A 16. században egész Európában felfordult a nemek közötti megszokott viszony, a nőiség elfogadása problémává vált. „A kortárs férfiak egy része nehezen fogadta el, hogy az asszonyok a változó történelmi körülmények között olyan feladatokat is elláttak, amelyek korábban csak a férfiaké voltak.”³⁴ Az irodalomban is megjelennek ezen nőellenes hangok. Példaként említjük Armbrust Kristófot, aki 1550-1551 körül írt egy verset a gonosz asszonyembereknek erkölcséről. A másik pedig Heltai Gáspár, akivel kapcsolatban Szabó András megjegyzi, hogy tartós meggyőződésből eredtek nőellenes megnyilvánulásai. A *Száz fabula* (1566) nyolcvanhetedik meséjéhez többek között ezt fűzte hozzá: „Mert az asszonyi állatoknak hosszú a hajok, de igen rövid az eszek...”. Az 1572-ben megjelent Ponciánus históriájában, melyet valószínű, hogy ő dolgozott át, vissza-visszatérő jelenség, hogy a nők becsapják, megcsalják a férfiakat. A munka végén mintegy záróversben még inkább nyomatékot ad nézeteinek, azt állítva, hogy a férfiak élete idilli lehetne az asszonyok nélkül. Csakis azért van rájuk szükség, hogy az emberiség ki ne haljon.³⁵ Érdekes ez a megnyilvánulás – még akkor is, ha a szöveg végén elismeri, hogy lehetnek kivételek –, hiszen tudjuk, hogy halála után, ami 1574-ben következett be, felesége működtette tovább a nyomdát, mint az egyetlen olyan nő a korabeli Magyarországon, aki nemcsak írni-olvasni tudott, hanem nyomdász és könyvkiadó is lett.³⁶

Fontos megemlítenünk még egy nyugatról kiinduló, de hazánkba is eljutó és gyorsan terjedő esetet, ami a nőellenes hangok közé sorolható, s ami Európa-szerte botrányt váltott ki. 1595-ben Valens Acidalius tollából megjelent egy pamflet,³⁷ amiben azt

³² SZENCI MOLNÁR Albert (1621): *Imádságos könyveczke, mellyben szép háláadásoc és áhítatos könyörgésec vadnac: kinec-kinec akarmelly renden, mindenemű állapottyában és szükségében, napontkint elmondásra hasznosoc és alkalmasoc*. Heidelberg. 5. o.

³³ TARNÓC Márton (vál.) (1987): *Pázmány Péter prédikációi*. Budapest. 345. o.

³⁴ SZABÓ (2014), 75.

³⁵ Uo.

³⁶ Uo.

³⁷ ACIDALIUS, Valens (1595): *Disputatio nova contra mulieres, qua probatur eas homines non esse*.

fejtegette, hogy a nők nem emberek.³⁸ Értekezéséhez a teológiai vitákból vette a példát, ahol szerinte tudósok ütköztetik véleményüket,³⁹ akik tisztában vannak vele, hogy csakis azt szabad elhinni, amit a Szentírás egyértelműen kimond. Hiszen csak az ostoba tömeg ítél a közvélekedés alapján. Azok logikáját alapul véve és felhasználva, a Szentírásra hivatkozva írja, hogy ott pedig sehol nincs leírva, hogy a nők emberek.⁴⁰ Acidalius művének utolsó tézisében semmi kétséget nem hagy művének valódi célja felől, miszerint „ha esetleg nem sikerült volna bebizonyítania, hogy a nők nem emberek, azt azért mégis a világ elé tárta, hogy korának eretnekei, különösen az anabaptisták és a páapisták, hogyan magyarázzák a Szentírást, milyen módszerekkel próbálják igazolni elátkozott tanaikat.”⁴¹ Munkájával sok tudós dühét váltotta ki, akik úgy érezték gúny tárgyává lettek, s cáfolataikkal igyekeztek védeni álláspontjaikat.⁴²

A nők oktatásával kapcsolatban még hosszú ideig eltérő vélekedéseket hallhatunk, ami a kortársak előtt nyilvánvaló is volt. Nem véletlen, hogy miután Szenci Molnár Albert *Imádságos könyvecskéje* előszavában kifejezi óhaját a magyarországi leányiskolák felállításáról, tudatában van, hogy nem mindenki ért egyet vele. Ezért jegyzi meg később, hogy „... az írás tudást ártalmasnak ítélnek lenni az asszonyi állatnak.”⁴³

A különböző vélemények ellenére tárgyalt korszakunkban a polgári réteg is kezd felzárkózni a műveltség területén. Különbséget kell azonban tennünk a Magyarország területén élő magyar ajkú és német ajkú polgárosszonyok és leányok között. Monok István *A női könyvtulajdonos, a női olvasó a 16-17. században*⁴⁴ című tanulmányában olyan nőket ismertet, akiknek valamilyen úton – pl. öröklés révén – könyvek kerültek a birtokukba. Megvizsgálva a forrásokat, először is egyértelműsíti, hogy jobbágy- vagy cseléd-sorban élt leányok, asszonyok könyveiről nem ismerünk feljegyzéseket a korból. Akiknek

³⁸ BARTÓK István (2012): Emberek-e a nők vagy sem? Egy 16. századi vita és utóélete, In: *Kaleidoscope*. 3, 5. 371. http://epa.oszk.hu/02300/02316/00005/pdf/EPA02316_kaleidoscope_2012_5_369-377.pdf.

³⁹ Azt bizonygatják, hogy Jézus és a Szentlélek nem isteni személyek.

⁴⁰ SZABÓ (2014), 76.

⁴¹ BARTÓK (2012), 371.

⁴² SZABÓ (2014), 76.

⁴³ SZENCI (1621), 5.

⁴⁴ MONOK István (2014): A női könyvtulajdonos, a női olvasó a 16-17. században, In: PAPP Júlia (szerk.): *A zsoldártól a rózsaszín regényig*. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum. 79–94.

neve előfordul a könyvbirtokosok között, azok szinte kizárólag német polgárasszonyok és magyar nemesasszonyok voltak.⁴⁵ Szabó András szerint sem véletlen, hogy az erdélyi századok között igen sok női hagyatékban találunk könyveket.⁴⁶ Mind Monok, mind Szabó több példát is említenek erre vonatkozóan, köztük prédikátorok özvegyeit is. Magyar ajkú prédikátorral vagy özvegyekkel kapcsolatban hasonló feljegyzéseket nem olvasunk, azt azonban igen, hogy a családjukban és a környezetükben élő leányok és asszonyok között lelkesen terjesztették az írni és olvasni tudást.⁴⁷ Vagyis, ha könyveket nem is hagytak feleségeikre vagy leányaikra – vagy talán csak nem maradtak fenn források –, de azzal, hogy írni és olvasni tanították őket, a nők oktatásának és művelődésének fejlődéséhez járultak hozzá.

Munkánkban arra keressük a választ, hogy a 16-17. században azok a nők, akiket a protestáns lelkészek feleségül választottak, milyen műveltséggel rendelkeztek. Az nyilvánvaló, hogy az eltérő társadalmi réteghez tartozó nők és leányok számára a műveltség megszerzésének lehetőségei különbözőek voltak. A nemesi réteget csakhamar a polgári réteg is követte, kezdetben jellemzően a városok német ajkú lakossága. Esetükben már nem csak a katekizmus, hanem az írás-olvasás ismereteinek elsajátításáról is beszélhetünk. A paraszt-, jobbágy- és cselédréteghez tartozók számára az egyházi, templomi kezek adtak továbbra is lehetőséget a vallásos ismeretek elsajátítására, mégpedig a helyi lelkész hozzáállásától függően, amit a 17. században a puritán lelkészek munkája emelt magasabb szintre.

Az eddigiek alapján a lelkészfeleségek műveltségének vizsgálatában kiindulópont lehetne a társadalmi hovatartozás. Ez azonban nem feltétlenül nyújt egyértelmű képet. Hiszen, ha innen indulunk el, nem minden esetben kapunk valós információt. Azt tudjuk, hogy a magyarországi lelképásztorok házasságkötés és feleségválasztás tekintetében igyekeztek azokat a szokásokat követni, mint annak a vidéknek, tájegységnek vagy éppen gyülekezetnek lakói és tagjai, ahol szolgálati éveiket töltötték. Jellemző volt az újraházasodás,⁴⁸ időnként többször is; legnagyobb gyakorisággal özvegyasszonyokat vettek újra

⁴⁵ I. m. 80.

⁴⁶ SZABÓ (2014), 72.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ ERDÉLYI Gabriella (2018): „Nem leszen mostoha anya...” Érzelmi gyakorlatok egy 17. századi református lelkész mostohacsaládjában, In: *Történelmi szemle*. 2018/2. http://real.mtak.hu/92226/1/erdelyi_gabriella_Alba.pdf (utolsó megtekintés dátuma: 2020.01.21.).

feleségül. Mi több, sok esetben ismert lelkésztársuk özvegyét. Hasonlóan jellemző volt a nagy korkülönbség is a lelkészek és választottjaik között. Az újránházasodások háttérében gyakorlati szempontok húzódtak meg, mint például a vagyon átörökítése, a gyermekek felnevelése, a társadalmi státusz megőrzése, a mindennapok megszervezése és az ember lelki egyensúlyának megtartása. Még ezeknél is fontosabb volt, hogy az árván, anya nélkül maradt gyermekek számára új és gondoskodó anyát adhassanak.

A Szabó András tanulmányában említettek közül számunkra érdekes a segesvári prédikátor özvegye, aki megörökölte férje könyvtárát.⁴⁹ Szász példáról van szó, a könyvek pedig latin nyelvűek voltak. Az információ mégis lényeges. Mert bár nem feltételezzük, hogy a lelkészözvegy tudott volna latinul, de azt igen, hogy tudott olvasni. Heltai Gáspár feleségéről is ismert, hogy nemcsak írni-olvasni tudott, hanem nyomdász és könyvkiadó is lett.⁵⁰ Nem tudjuk, hogy már gyermekkorától kezdve szívta magába a műveltség alapjait, vagy felnőttként, mindenesetre rendkívül művelt és talpraesett asszony volt. Bornemisza Péterről feljegyezték, hogy többször is nősült. Nemeskürty István szerint négy felesége volt. Az elsőt, akinek nem tudja a nevét, valószínűleg még bécsi diákévei idején vette feleségül. A második Gyótay Erzsébet, a harmadikkal – szintén ismeretlen – nagyon rövid ideig, talán csak egy évig élt házasságban. Ez a harmadik feleség 1575 körül lehetett hitvese, mert a *Postillák* III. kötetében több házastársának haláláról ír. Gyótay Erzsébet mellett említést tesz a Poltári Soós-leányról, de nem közli, hogy ő hányadik feleség volt.⁵¹ Érdekes, hogy Nemeskürty Gyótay Erzsébetet második, míg Szabó András negyedik feleségként ismeri.⁵² Hasonlóan negyedik feleségként beszél róla Schulek Tibor is az *Eltemetett Bornemisza adatok*⁵³ tanulmányában, illetve Fitz József *A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története* című kötetében.⁵⁴ Mivel a legtöbben azt is megemlítik, hogy ez a felesége túlélte a prédikátort, nem valószínű, hogy helyes Nemeskürty

⁴⁹ SZABÓ (2014), 72.

⁵⁰ I. m. 75.

⁵¹ NEMESKÜRTY István (1958): Bornemisza Péter származása, In: *Irodalomtörténeti Közlemények*. 62, 4. 503.

⁵² SZABÓ (2014), 72.

⁵³ SCHULEK Tibor (1965): Eltemetett Bornemisza adatok, In: *Irodalomtörténeti Közlemények*. 69, 4. 467.

⁵⁴ FITZ József (1959): *A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története*. 2., 138. <http://real-eod.mtak.hu/1318/2/03276.pdf> (utolsó megtekintés dátuma: 2021.03.22.).

megállapítása. Schulek azt is tudni véli róla, hogy mielőtt Bornemisza feleségül vette, özvegy Helmecczyné volt.⁵⁵ Tanulmánya elején Nemeskürty megszólaltatja Bornemiszt Gyóтай Erzsébettel kapcsolatban. „Engem az Ur igen kegyelmesen megáldott volt mindenik társommal, de az ő leánya [itt anyósáról beszél] meghaladta az többit lelki malaszttal, ki igen nagy szeretettel hallgatja is, olvassa is az Isten igéjét és nemcsak háza népét, de sok anyakorukat oktat.”⁵⁶ Ezek az információk témánk szempontjából lényegesek. Megtudjuk belőle, hogy Gyóтай Erzsébet tudott olvasni. Az is kiderül, hogy tanított, és nemcsak saját családjá tagjait, de másokat is, akik nála jóval idősebbek voltak. S mivel nagy szeretettel hallgatta és olvasta is a Bibliát, minden bizonnyal mélyen vallásos volt. Azt is megtudjuk, hogy Gyóтай Erzsébetnek két levele maradt fenn,⁵⁷ ami pedig azt bizonyítja, hogy nemcsak olvasni, hanem írni is tudott. Gyóтай Erzsébet Máriássy Pál szepesi alispánnal való rokonságával kapcsolatban is eltérőek a vélemények. Míg Nemeskürty nem talál rokoni szálat,⁵⁸ addig Schulek Tibor⁵⁹ és Fitz József⁶⁰ is Bornemisza sógoraként ismeri Máriássy Pált. Ez a tény pedig Gyóтай Erzsébet származását, hovatartozását sejteti.

Magyar reformátoraink közül Szegedi Kis Istvánt,⁶¹ mint a legtöbbször házasodó magyar reformátort emlegetik. Ceglédi szolgálatára idején nősült először 1548-ban. A temesvári állást Orsolyával együtt foglalta el. 1552-ben Békésre már csak leányával költözött át, mivel felesége Mezőtúron meghalt. 1553-ban újránősült, Tolnán vette el Bereményi

⁵⁵ SCHULEK (1965), 467.

⁵⁶ I. m. 466.

⁵⁷ I. m. 467.

⁵⁸ NEMESKÜRTY (1958), 4kk.

⁵⁹ SCHULEK (1965), 467.

⁶⁰ FITZ (1959), 138.

⁶¹ Skaricza Máténak köszönhetően az ő életrajzát alaposan ismerhetjük. 1505-ben született Szegeden. A helvét reformációs irányzatok közül Zwingli irányát képviselte. A bécsi, a krakkói és a wittenbergi egyetemeken tanult, az utóbbin doktorátust szerzett 1543-ban. 1544-ben hazatért. Élete nagy részét meneküléssel töltötte, főleg török hódoltsági területen működött mint rektor és prédikátor (Csanádon, Gyulán, Cegléden, Temesváron, Mezőtúron). 1552-ben Tolnán Sztárai Mihály lelkésszé szentelte. 1554-től laskói pap, és még ugyanabban az évben az új baranyai egyházkerület szuperintendense. 1558-tól kálmáncsai prédikátor. 1561 és 1563 közt Pécsen és Szolnokon török fogságban volt. Mező Ferenc kereskedő azzal a feltétellel váltotta ki, hogy Ráckeven lesz lelkész (1564). Itt működött haláláig, és innen látta el szuperintendensi hivatalát is. Ráckeven halt meg 1572. május 2-án. Teológiai munkái Genfben és Bazelben jelentek meg.

János⁶² lelkész özvegyét, Erzsébetet. Erzsébet olyan társnak bizonyult, aki mind férjéhez fűzött szeretetében, mind háziasszonyi teendőiben megállta a helyét. Reformátorférjét minden tevékenységében segítette. Amikor 1570-ben meghalt, a reformátor óriási veszteségként élte meg; ennek ellenére rövid időn belül, 65 évesen újránősült. Harmadik felesége Botach Jakab ráckevei polgár özvegye, Orsolya lett. Az újraházasodás döntését az Erzsébettől maradt árva gyermekek nevelése indokolta. Szegedi halála miatt ez a házasság nem tartott sokáig.⁶³

Miskolci Csulyak István önéletírásának köszönhetően feleségeiről több adattal rendelkezünk. Név szerint ismerjük feleségeit, azok származását, társadalmi státusát. Arra nézve azonban már kevés az adat, hogy ezek az asszonyok milyen műveltséggel rendelkeztek, vagy rendelkeztek-e egyáltalán. Elsőként debreceni diákeveit említjük. 1591 és 1594 között főbérleőjének, Szabó Balázsnak a leányát egy év alatt megtanította magyarul írni és olvasni.⁶⁴ Péter Katalin a *Magánélet a régi Magyarországon*⁶⁵ könyvében külön fejezetben foglalkozik Miskolci Csulyak István életének néhány részletével, ahol ugyancsak közli az előbbi információt annyi különbséggel, hogy Miskolci tanulmányi idejét 1589 és 1594 közé teszi.⁶⁶ Szabó Balázs⁶⁷ debreceni kereskedő volt, a leány pedig második feleségének, Nyomoka György özvegyének a leánya. Sajnos a neve ismeretlen; idővel egy prédikátor, mégpedig Decsi István felesége lett. Az eseményekről maga Miskolci Csulyak számol be jóval azok megtörténte után. „Ezt én egy éven belül megtanítottam magyarul írni és olvasni.”⁶⁸ A későbbiekben csak Zombori Judittal kapcsolatban találjuk ugyanezt a feljegyzést. „Megtartottam esküvőmet Judittal a zombori parókián. Őt egy év és még valami idő alatt megtanítottam igen jól olvasni a magyar írást”.⁶⁹ Judit a zombori prédikátor leánya volt, akinek Miskolci Csulyak még mint tarcali rektor kezdett

⁶² Bereményi János Sztárai Mihály előtt volt lelkész Tolnán. 1552-ben halt meg pestisben. Felesége, Erzsébet, két gyermekkel maradt özvegyen.

⁶³ FARAGÓ Bálint (1909): *Szegedi Kis István*, In: *Protestáns Szemle* 1909. 421–403. http://leporollak.hu/egyhtori/cikkek/PS09_421.HTM (utolsó megtekintés dátuma: 2020.09.02.).

⁶⁴ SZABÓ (2014), 72.

⁶⁵ PÉTER Katalin (2012): *Magánélet a régi Magyarországon*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet.

⁶⁶ I. m. 26.

⁶⁷ Péter Katalin Szabó Vazulként említi.

⁶⁸ I. m. 26.

⁶⁹ I. m. 28.

udvarolni. A rektorságot 1607 júliusában foglalta el, miután több évi peregrinációt követően hazatért, és végiglátogatta itthoni ismerőseit. A látogatások során mindenütt prédikált, szónokolt, kézről kézre adták gyülekezetek és családok, ami révén nyilván megismerte a számára számba vehető eladó leányokat. Közülük Juditot választotta.⁷⁰ Feltűnő, hogy Judit lelkész leánya volt, és nem tudott olvasni. Ez azért is érdekes, mert tudjuk, hogy a 16. századtól a lelképásztorok Felső-Magyarország területén is sok helyen bekapcsolódtak a nőnevelés munkájába, még ha csak a katekézis szintjén is. Korábbi kutatásaink során arra nézve, hogy Zomboron volt-e leányoktatás, nem találtunk feljegyzést. A környező falvakból még a 17. században is a katekizáció hiányáról, ritkaságáról vagy szüneteléséről számolnak be. 1671-ben Bodrogkisfaludban ezt találjuk: „A leányok catechizációja ritkán vagyon”; 1639-ben Lukán jegyezték fel, hogy: „Catechizált, mintegy dióverőig tanított, s azután elhadta”; 1669-ben Bodrogszerdahelyről szintén hasonló olvasunk: „A leányokat is ez esztendőn ritkán tanította”.⁷¹ 1635-ben Erdőbényével kapcsolatban pedig ezt írta az egyházlátogató: „Első esztendejében az leányokat kezdette volt tanítani, azután elhadta. Megintették volt az bényeiek, de haragjával vitt, és azolta nem tanít”.⁷² Sárzasadányból három bejegyzést találtunk különböző évekből, ahol mindenütt arról panaszkodnak a hívek, hogy a lelkész nem tanítja a leányokat, amit pedig a gyülekezet tagjai „kévánnák”.⁷³ Látjuk a szemléltetett példákban, hogy a legtöbb helyen nem volt kedvenc elfoglaltsága a lelkésznek a leányok oktatása, ugyanakkor azt is fontos megemlíteni, hogy nem Zombor az egyetlen helyiség ahol a leányok oktatására nézve nem találtunk bejegyzést, aminek alapján arra a következtetésre juthatnánk, hogy ott nem is volt. Mivel azonban az egyházlátogatósi jegyzőkönyvek általában problémaközpontúak voltak, a hiányzó feljegyzés nem feltétlenül jelenti, hogy a lelkészek nem katekizáltak. Hiszen, ha ezen a területen nem volt gond a gyülekezetben, akkor sok esetben nem került megemlítésre az egyházlátogató által. Ezek alapján azt mondhatnánk, hogy Judit édesapja vagy nagyon jól végezte munkáját, s ezért nincs adat, vagy valamilyen oknál fogva – mert nem volt kit tanítani, vagy a szülők részéről ellenállásba ütközött, vagy az ellenvélemények miatt – nem is kezdte el, s ezt saját leánya esetében sem gyakorolta. Gyanítjuk azonban, hogy nem erről van szó. Ha a gyülekezetben nem is katekizált, saját gyermekeit

⁷⁰ I. m. 26.

⁷¹ MISÁK (2019), 166.

⁷² I. m. 167.

⁷³ I. m. 172.

minden bizonnyal bevezette a legfontosabb ismeretekbe. Továbbá a 16. században és a 17. század elején a személyes kegyesség megélése még nem feltételezte az iskolás műveltséget. A kegyesség megélééséhez és mélyítéséhez, mint a legtöbb helyen, a legtöbb parókián is megelégedtek a közösségi együttlétekkel, ahol vagy a családfő vagy egy diák felolvasott. Ezért a lelkészcsaládokban nevelkedett leányok számára ekkor nyilván még az olvasástudás fel sem merült, az írás pedig még kevésbé, hiszen nem ezek voltak az elsődlegesek. S ez természetesen nemcsak a lelkészcsaládok esetében volt így. Hiszen a kor kívánalma szerint sokkal nagyobb hangsúly esett a leányok nevelésében és felkészítésében arra, hogy a házi teendőikben ügyesen forgolódjon, jó feleség, jó anya legyen. Jellemezze mély vallásosság, s leendő férjét minden tekintetben támogassa. Feltehetően Miskolci választásában is ezek játszották a főszerepet, mert amikor visszaemlékezett önéletírásában első feleségére, az írás-olvasás hiányát meg sem említette: „Ez a feleségem bővelkedett asszonyi erényekben (...) Kötelessége teljesítésében szorgalmas volt, a ház hűséges öre, kenyeret sütni, főzni, tűfestést készíteni, ruhát szabni, varrni, konyhát vezetni, lepényt készíteni úgy tudott, mintha nem is falun, hanem a fővárosban nevelkedett volna. Tanulékony volt, tudásszerető, ragaszkodó a maga dolgaihoz, nem pazarló, férjének gondozója, kötelességtudó, jámbor, derék, bőkezű, stb.”⁷⁴ Ugyanakkor pedig tudunk arról, hogy Miskolci saját leányait, Juditot és Zsuzsannát, tanította írni és olvasni. Figyelmet érdemel, hogy nem a helybeli tanítóra bízta őket, hanem maga foglalkozott velük. Oka talán abban van, hogy Miskolci vigaszt keresett leányai tanításában a rosszul sikerült második házassága miatt.⁷⁵ Második felesége Juhos Anna, egy debreceni birtokos özvegye volt, akit 1616 augusztusában vett feleségül. Házasságuk az esküvő után mintegy két hónap múlva kihűlt, s egészen a feleség haláláig, 1622-ig hidegségben éltek egymással.⁷⁶ Juhos Anna Szepesi Laczkó Máté sógornője volt. Feltételezhetjük, hogy tudott írni-olvasni, így arra, hogy Miskolci őt tanítsa, nem volt szükség. Ezért tanította leányait, akik éppen akkor voltak annyi idősök, hogy tanulásra foghatta őket.⁷⁷ A többi feleségéről is pontos ismereteink vannak, ami a nevüket és státusukat illeti. Seres Dorottya özvegyasszony volt Sárospatakról. Gyulai Szabó Katalin, szintén özvegyasszony, egy kassai kereskedő, Turi András özvegye. Az

⁷⁴ RITÓÓK ZSIGMONDNÉ (ford.) (1962): Miskolczi Csulyak István, In: Klaniczay Tibor – Stoll Béla (szerk.): *Régi magyar költők tára, XVII. század*, 2. köt. Budapest, Akadémiai Kiadó. 291. o.

⁷⁵ PÉTER (2012), 30.

⁷⁶ RITÓÓK (1962), 293.

⁷⁷ PÉTER (2012), 30.

utolsó kettő pedig lelkészözvegy: Prágai Zsuzsanna, Suri Mihály sárospataki lelkész özvegye, és Asztalos Katalin szintén egy sárospataki lelkész, Dobrai István özvegye.

Az *Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* című kötetben Herepei János cikkeit szerkesztette össze Keserői Bálint. Herepeinek köszönhetően több lelkipásztor életrajza maradt fenn. Az általa közölt adatok munkánkban is nagy segítséget nyújtanak, amennyiben beszámolnak a házasságkötésekről is. Keserői Dajka Jánosról⁷⁸ írja, hogy bár Bihar megyei származású volt, iskoláit Debrecenben végezte, s ebből a városból is nősült. Felesége Béli András debreceni polgár leánya, Erzsébet. Nevét a Bethlen Gábor fejedelem által Keserűinek adományozott nemesi levél is említi. „Keserői Dajka János udvari papját »tisztá életéért, eszességéért, tudományáért s feddhetetlen erkölcséért« Beedi Erzsébet nevű feleségével, valamint Pál és János nevű fiaival együtt 1617. augusztus 2-án Fehérváron kelt nemeslevéllel nemesi rangra emeli, s nekik címert adományoz, valamint Erdélyben s a kapcsolt részeken jogosan szerzendő ingatlanait mindenféle közteherteről örökre mentesíti. Ezt az armálist az 1618 április hónap 12-én tartott fehérvári országgyűlésen hirdették ki.”⁷⁹ Az armálisban említett két fiún kívül később még született egy fiuk és egy leányuk, Miklós és Erzsébet.⁸⁰

Hogy Milotai Nyilas István⁸¹ mekkora családot hagyott maga után, nem tudjuk. Özvegyével, Szegedi Bátsi Katával kapcsolatban a sáfár azt jegyezte fel, hogy 1624. szeptember 14-én „Erkezuen Zakmarrol darabant az Melotaine marhiauial.” Két nappal később

⁷⁸ Református lelkész, 1618-tól haláláig az Erdélyi Református Egyházkerület püspöke, egyházi író, Bethlen Gábor fejedelem udvari papja. Valószínűleg Érkeserűn született. Felsőbb iskoláit 1600-tól Debrecenben végezte. Tanult Wittenbergben, Marburgban, Heidelbergben. Mint püspök sokat tett a református egyház megszilárdításáért, főleg az unitárius eszmék befolyása elleni védekezésben. 1633. május 18-án halt meg Gyulafehérváron.

⁷⁹ HEREPEI János (1965): Adatok Keserői Dajka János életéhez, In: Keserői Bálint (szerk.): *Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében. Herepei János cikkei I.* Budapest – Szeged. 82. o.

⁸⁰ Uo.

⁸¹ Református püspök. 1571-ben született a Szatmár megyei Milotán. Tanulmányait Nagybányán és Debrecenben végezte. 1599-ben külföldre ment, 1601-ben a heidelbergi egyetemre iratkozott be. 1603-ban tért haza. Előbb debreceni tanár, majd 1605 nyarától nagykallói, 1607 tavaszától pedig szatmári lelkész. 1611-től a szatmári egyházmegye esperese, 1614-től a Tisztántúli Egyházkerület püspöke. 1618. június 24-én püspöki hivataláról lemondott, és Gyulafehérvárra ment Bethlen Gábor fejedelem udvari prédikátorának. Ott halt meg 1623-ban.

pedig, szeptember 16-án: „Melotainenak hozuan Ohnnan Kuul Magyar Orzaghbol ket Zeker Marhat, melliet Biro Vramnak el kellett vitetni Feiervarigh.” Herepei úgy véli, hogy Milotai püspök halála után özvegye állást kaphatott a fejedelmi udvarban, ezért minden tulajdonát Fehérvárra szállíttatta, a Szatmáron maradtakat is. Hogy az özvegy holmijából álló szállítmányt katonák kísérték, illetve, hogy a szállítás költségét a sáfár az „Vrunk szekerezese”-nek tételei között számolta el, az udvari alkalmazás tényét támasztja alá. Megítélése szerint a püspök özvegye egyfajta bizalmi állást nyerhetett el. Nem kellett sokáig viselnie az özvegyi ruhát. Nem sokkal hivatala elfoglalása után Geleji Katona István⁸² udvari pap vette feleségül.⁸³

Coronaeus Vaska Lőrincsel kapcsolatban ugyancsak Herepeinél találunk adatokat. „Vaska Béla néhai kőkösi unitárius lelképásztor őrzött egy 1628. május 30-án Gyulafehérváron kiállított címeres nemeslevelet, amelyet Bethlen Gábor adományozott Vaska Lőrinc nevezetű református vallású udvari papjának és Kósa Katalin nevű feleségének s egyúttal Borberekén a Szász-utcában levő házáat, valamint a Vereshegyen levő szüllejét minden köztehertől mentesítette. Az ármálist az 1629. évi április 19-i fehérvári országgyűlésen Fráter István ítélőmester hirdette ki.”⁸⁴ Mivel a nemesi levél gyermeket nem említ, valószínű, hogy Vaskáék ekkor még fiatal házaspár voltak.⁸⁵

Miskolci Csulyak István fiáról, Gáspárról (1627–1699),⁸⁶ lényegesen kevesebb adatunk van, mint apjáról. Annyi tudunk, hogy kétszer házasodott. Első felesége Szentjób

⁸² Erdélyi református püspök, egyházi író. 1589-ben született Gelejen. Abaújszántón, Göncön, Sátoraljaújhelyen és Sárospatakon tanult, majd Bethlen Gábor támogatásával két évig a heidelbergi egyetemen képezte magát. 1618-ban a gyulafehérvári főiskola tanára és igazgatója. 1619-től a fejedelem öccsének, Bethlen Istvánnak a nevelője, az ő kíséretjeként még egyszer járt Heidelbergben 1621-ben. Károlyi Zsuzsanna, majd annak halála (1622) után Bethlen Gábor udvari papja. 1633-tól haláláig erdélyi református püspök. 1649. december 12-én halt meg Gyulafehérváron.

⁸³ HEREPEI (1965), 70.

⁸⁴ I. m. 99.

⁸⁵ I. m. 99–100.

⁸⁶ Miskolcon született 1627-ben. Tanult Sárospatakon, Utrechtben, Franekerben. 1658 és 1665 között Ónodon, 1665-től 1673-ig Bodrogkeresztúron szolgált, majd innen elűzve Szilágysomlyón, később 1686-tól Nagybányán, pedig 1691-től Magyarigenben volt pap. 1695-től Székelyudvarhelyt működtött, mint esperes. Itt halt meg 1699-ben.

Sára, akit ónodi lelkészége idején vett el (1658–1665). A második Makay Zsuzsa.⁸⁷ Házasságaiból hét gyermek: négy fiú és három leány született.⁸⁸ Feleségei nevén kívül semmit nem közölnek a források.

Paraki István⁸⁹ életútját Ősz Sándor Előd *Ismeretlen lelkészi könyvtár a 17. század végétől* címmel megjelent tanulmányában kíséri végig. 1675 tavaszán foglalta el radnóti lelkészi állását, ugyanezen év szeptemberében megnősült. Miskolci Csulyak Gáspár, akkor Szilágysomlyón szolgáló lelkész leányát, Juditot vette feleségül, aki még október 6-án tiszteletét tette a fejedelemszónynál.⁹⁰ 1681-ben szolgálati helyet váltott, Kolozson lett lelkész. 1686-ban elveszti feleségét. Miskolci Judit halála⁹¹ után, 1686. október 8-án újránősült, és Böszörményi Nagy Kata kolozsvári polgárleányt vette el.⁹²

Medgyesi Pállal kapcsolatban két házasságról számolnak be a források. Bár Császár Károly *Medgyesi Pál élete és működése*⁹³ című könyvében csak egyről tud, akit név szerint is említ,⁹⁴ Herepei a következőket írja: „Medgyesi tehát családos ember volt... Első házasságát mindjárt pappá avatása idején, vagyis az 1634-es esztendő első felében valószínűleg Szinyérváralján kötötte, hiszen ekkor ez nemcsak szokás, de követelmény is volt.”⁹⁵ Ezt az állítást pedig a következő bejegyzésre alapozza: „Tehát most két megbízható városi ember kíséretében Kolozsvárról Medgyesén keresztül indult a fejedelem s a püspök előtt való jelentkezés, tisztségének átvétele s díjlevelének kiállításá végett. A fejedelmi udvarban ekkor tíz napig időzött; dolgát elintéztén, visszafelé térő útjában március 27-én érkezett megint Kolozsvárra. A sáfár feljegyzése szerint: »Medgyesi Pál Vrunck Vdvarj Predicatora megyen ki Varadda, Felesegenek es egyget massajnak be hozasajaert,

⁸⁷ ÁGOSTON István: Miskolci Csulyak Gáspár az első magyar nyelvű állattankönyv író, In: *Collegium Doctorum*. I, 1. 143. <http://dc.reformatus.hu/data/2014/03/12/dc2005.pdf>. (utolsó megtekintés dátuma: 2021.02.04.).

⁸⁸ NAGY Iván (1860): *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, 7. köt. Budapest: Ráth Mór. 514. o.

⁸⁹ Születésének pontos időpontját nem tudjuk, valamikor 1650 körül született. Halála 1705 januárja és 1707 májusa közé tehető.

⁹⁰ ŐSZ Sándor Előd (2011): *Ismeretlen lelkészi könyvtár a 17. század végétől*, In: *Reformatus Szemle*. 104, 6. 659–684. 664.

⁹¹ 1686. április 23-án halt meg.

⁹² ŐSZ (2011), 665.

⁹³ CSÁSZÁR Károly (1911): *Medgyesi Pál élete és működése*. Budapest. 121. o.

⁹⁴ Fodor Erzsébet.

⁹⁵ HEREPEI (1965), 374.

attam az koczya eleiben...hat louat...Varadigh tizen ket meljfoldre.«⁹⁶ Az idézetben foglaltak arra utalnak, hogy Medgyesi még azt megelőzően, hogy a fejedelem szolgálatába állt volna és megérkezett volna Váradra 1638-ban, már nős volt. Ez a felesége valószínűleg 1638 végén meghalt, és Medgyesi újránősült. Első házasságát Szinyérváralján kötötte, talán mert első felesége ott lakott, míg második felesége, Fodor Erzsébet, szászvárosi leány volt, akit 1639. május 3-án vett el. Utóbbival kapcsolatban Herepei tudni véli, hogy annak a szászvárosi Fodor Istvánnak volt a leánya, aki Kemény János szerint egyike volt azoknak a követeknek, „akiket Rákóczi a budai basával való béketárgyalásra 1636-ban Lippára küldött, majd az 1658. január 29-én Medgyesen tartott országgyűlésen, mint Szászváros követe vett részt”.⁹⁷ Ezek rendkívül fontos információk, melyek sokat elárulnak Fodor Erzsébet származásáról, társadalmi helyzetéről. Bár tény, hogy a lelkipásztorok választásában sok esetben nem a származás, nem az iskolás műveltség játszott a legfontosabb szerepet, kiemelt helyzetük, feladatkörük talán más alapokra helyezték a választást. Medgyesi a fejedelem udvari papja volt. Első feleségéről lakóhelyén kívül nem tudunk mást, ellentétben a másodikkal. Lakóhelyéből kiindulva szász családból származott, apja Rákóczi György fejedelem szolgálatában állt. Minden bizonnyal rendelkezett nemcsak az asszonyi erények mindegyikével, hanem megfelelő műveltséggel is. Amit még tudhatunk róla, hogy „Őtöle hasonlóképpen születtek gyermekei.”⁹⁸ A hasonlóképpen kifejezés arra utal, hogy csakúgy, mint első feleségétől, a másodiktól is lettek utódai.

Dienes Dénes *Tolnai Dali János könyvtárának töredéke Sárospatakon?*⁹⁹ című tanulmányából Tolnai Dali Jánosról¹⁰⁰ megtudjuk, hogy Geleji Sámuel sógora volt. Ugyanis

⁹⁶ Uo.

⁹⁷ I. m. 396.

⁹⁸ Uo.

⁹⁹ DIENES Dénes (2011): Tolnai Dali János könyvtárának töredéke Sárospatakon? In: Imre Mihály – Oláh Szabolcs – Fazakas Gergely Tamás – Száraz Orsolya (szerk.): *Eruditio virtus et Constantia II.: tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 469–479.

¹⁰⁰ 1606-ban született Nagyváradon. Iskoláit szülővárosában, majd Gyulafehérváron végezte. Pezegrinusi éveit 1631-től Hollandiában és Angliában töltötte. Utóbbi helyen ismerkedett meg és került közelebbi kapcsolatba a puritanizmussal. 1638-ban tért vissza hazájába, ahol először I. Rákóczi György a sárospataki iskola igazgatásával bízta meg. Puritánus híre miatt azonban csak 1639 tavaszán állhatott hivatalába, miután kötelezvényt adott arról, hogy a puritanizmus eszméitől oktatómunkája során tartózkodni fog. Erre azonban már székfoglaló beszédében rációzott, később pedig mind magatartása, mind újításai a konzervatív egyházi körökben nemtetszést váltottak ki, így távoznia kellett a pataki kollégium éléről. 1641 végétől Miskolcon

Geleji egy tőle kapott könyv ajánlásában szeretett sógornak (rokonnak) nevezi magát. Geleji Sámuel Geleji Gáspár szikszói lelkész és borsodi esperes fia volt, s Tolnai az ő nővérét vette feleségül. Ezzel pedig rokonságba került Geleji Katona István erdélyi püspökkel is, akinek a leány unokahúga volt.¹⁰¹ Erről a házasságról nagyon keveset tudunk, még a házasságkötés időpontját sem ismerjük. Talán az udvarlással sem időzött sokat Tolnai. Választása azonban mindenképpen érdekes, már csak abból a szempontból is, hogy bár Tolnai puritán gondolkodása és elvei miatt nem volt népszerű a konzervatív lelkészek között, mégis egy konzervatívan gondolkodó lelkész, esperes leányát vette el. Döntésében valószínű nem az elvi-teológiai nézetkülönbség játszotta a főszerepet, hanem a kölcsönös érdek. Míg Tolnainak a hosszú peregrináció, illetve az, hogy egy esperes leányát veszi feleségül, adott rangot, Geleji Gáspárnál szempont lehetett, hogy olyanhoz adhatja leányát, aki külföldet megjárt, jó kapcsolati hálával rendelkező férfi.

A Sárospataki Füzetek 2001/1. számában ismerteti Dienes Dénes Kisfaludi Orbán¹⁰² végrendeletét.¹⁰³ Vagyonát feleségei és gyermekei között osztotta szét, így meg tudjuk, hogy kik is voltak ők. Első felesége Varanay Erzsébet volt, akitől két gyermeke

látott el lelkészi szolgálatot, 1644 végén Tokajra nevezték ki első lelkésznek, 1645 márciusában pedig az abaúj-tornai református egyházmegye esperese lett. A puritánus eszmék terjesztéséről továbbra sem tett le, így az 1646. februári tokaji zsinat felfüggesztette, majd az 1646. júniusi szatmári zsinat végleg el is távolította esperesi tisztségéből. 1646-tól három évig Rákóczi Zsigmond udvarában élt, majd 1649-ben Lorántffy Zsuzsanna fejedelemasszony közbenjárására ismét kinevezték a sárospataki kollégium rektorává. Javaslatára a fejedelemasszony meghívta Comeniust a pataki iskolába, ahol Tolnai Dalival együtt irányították a kollégium oktatási munkáját. Tolnai Dali 1656-ig vezette a tanintézményt. Ugyanebben az évben a gálszécsi zsinat eltörölte az öt hátrányosan érintő korábbi zsinati döntéseket, Tolnai pedig Tarcal lelkésze lett, és maradt egészen 1660-ban bekövetkezett haláláig.

¹⁰¹ DIENES (2011), 474.

¹⁰² Mint ahogy a neve is sejteti, valószínű Zemplén vármegye Bodrogkisfalud helységéből származott. 1618. május 12-én írt alá a pataki kollégium törvényeinek. A pataki évek után Királyhelmecen rektor. Peregrinációját 1623-ban kezdte meg, ekkor lett az oderafrankfurti főiskola hallgatója. 1624. április 11-én Franekerbe iratkozott be az egyetem hallgatói közé. Hazatérése után Gönc hívta meg lelképásztornának, 1626-ban már itt találjuk. Göncön 1630-ig maradt. Ezután Bodrogkeresztúron főprédikátor egészen haláláig, 1645-ig.

¹⁰³ DIENES Dénes (2001): Kisfaludi Orbán református prédikátor végrendelete, In: Dienes Dénes (főszerk.): *Sárospataki Füzetek* 2001/1. Sárospatak, Sárospataki Református Teológiai Akadémia. 159–165.

született. Bodnár Katát a végrendeletben *mostani* feleségének mondja. A végrendelet szerint a Bodnár Katától született leányára, Zsuzsannára hagyott egy szőlőt, amit ő a középső feleségétől örökölt, akinek sajnos nem maradt fenn a neve. Így a *mostani* jelző tulajdonképpen a harmadik feleséget jelöli. Bodnár Kata tehát harmadik felesége volt.¹⁰⁴ A feleségekre vonatkozóan további információk nincsenek.

Ugyancsak Herepei munkája révén ismerhetjük idősebb Tiszabecsi P. Tamást.¹⁰⁵ A szerző szerint:

Tiszabecsi családi élete sok szomorúsággal teljes lehetett. Elvesztett gyermekei közül egyik leánykáját 1628-ban valószínűleg a himlő, másik hármát 1634-ben talán a pestis vitte el. Ómaga utód hátrahagyása nélkül halt meg s így háza, meg könyvtára testvéröccsének: Tiszabecsi P. István marosvásárhelyi elsőpap és esperesnek Gáspár, a későbbi püspök, meg Tamás nevű fiaira szállott volna, ha az özvegynek: Botrágyi Krisztinának, aki második férje után özvegy Kovács Jánosné volt, gondatlansága következtében a könyvek tönkre nem mentek volna.¹⁰⁶

Ez a szerencsétlen eset, mármint a könyvtár tönkremenetele, őrizte meg számunkra Tiszabecsi feleségének a nevét, akiről az idézett mondatok egyértelműen elárulják, hogy halott férje hagyatékának kezelésében gondatlan volt. E gondatlanságnak több oka is lehetett. Talán tárolási nehézségekkel küzdött, vagy talán számára a könyvek nem jelentettek olyan értéket, hogy kellőképpen odafigyeljen rájuk.

Bár a források, s ezáltal a bemutatott példák száma kevés, mindazonáltal betekintést nyújtanak a választott témába. A reformációban az *ad fontem* elv alapján felülvizsgáltra került a cölibátus intézménye is. Ennek eredményeképpen már a 16. század első felében nemcsak nyugaton, hanem hazánkban is a reformációt követő és pártoló reformátorok, prédikátorok is előszeretettel választották a családos életet. Azontúl, hogy feleségeiket körültekintően választották meg, választásukban jellemzően igazodtak annak a vidéknek és tájegységnek a szokásaihoz, ahol kifejtették lelkeszi tevékenységüket.

¹⁰⁴ DIENES (2001), 159–165.

¹⁰⁵ Református esperes. Sárospatakon tanult, 1616-ig Olaszliszván rektor. 1617-ben iratkozott be a heidelbergi egyetemre. Miután hazatért, 1623-tól Kolozsvárt másodpap, 1626-tól pedig ugyanitt elsőpap. Ugyanettől az évtől a kolozskalotai egyházmegye esperese. 1645-ben halt meg.

¹⁰⁶ HERPEI (1965), 132.

A műveltség megszerzésének lehetősége ebben az időszakban még attól függött, hogy ki melyik társadalmi réteg tagja. A nemesi, majd pedig a polgári réteg asszonyai és leányai esetében korszakunkban már beszélhetünk iskolás műveltségről. A reformációkor meginduló törekvések azonban már a szegényebb rétegek nőtagjait is megpróbálták bevonni a művelődésbe, ami ekkor még csupán a vallásos ismeretek átadásában és elsajátításában nyilvánult meg. Az iskolás műveltség előttük való megnyitására még sokáig kellett várni, amit csak részben segített elő a puritán lelkészek tevékenysége. Ezek az igyekezetek azonban mindenképpen jelzik azt az irányvonalat, amit a későbbiekben egyre szélesebb körben látunk kibontakozni.

A bemutatott források színes képet rajzolnak a lelkészfeleségek társadalmi hovatartozásáról. Vannak közöttük olyanok, akik egészen magas társadalmi rétegből érkeztek, mint például: Medgyesi Pál második felesége, akinek apja Rákóczi György szolgálatában állt követként; Milotai Nyilas István özvegye, aki férje halála után a fejedelmi udvarban kapott bizalmi hivatalt; Bornemisza negyedik felesége, aki Máriássy Pál szepesi alispán rokona volt. De találunk közöttük olyanokat is, akik birtokos-, kereskedő-, polgárcsaládból érkeztek. A szülők magas pozíciója, az elnyert magas hivatal, a rangos rokonok, a felzárkózó polgári réteg törekvései, illetve az eddig leírtak alapján feltételezzük, hogy jó nevelésben részesültek a szülői háznál, melynek része volt a vallásos műveltségen túl az iskolás műveltség is. Mivel a forrásokban erre vonatkozóan kevés közlés van, mindegyik feleséggel kapcsolatban nem állíthatjuk teljes biztossággal, hogy feltételezésünk igaz, de ugyanazon okból kiindulva az ellenkezőjét sem. Egyedül Bornemisza feleségével kapcsolatban van biztos információnk, hogy tudott írni-olvasni. Természetesen nem gondoljuk, hogy akár Medgyesi, akár Milotai, akár Bornemisza vagy Heltai választásában a tanultság játszotta volna az első szerepet.

Az eltérő társadalmi rétegből való érkezés eltérő műveltséget is jelentett, ugyanis míg Miskolci Csulyak István első feleségével kapcsolatban azt olvassuk, hogy nem tudott írni-olvasni, a második felesége már ezeknek a készségeknek hihetőleg a birtokában volt, mint ahogy a következő feleségei közül talán azok is, akik kereskedő özvegyek voltak. A műveltség azonban nem jelentette, hogy valaki jó feleség is lett. Szép példáját látjuk ennek Miskolci Csulyak István életében. Sokkal nagyobb örömét találta Juditban, az első feleségében, aki a szülői háztól olyan műveltséget hozott, ami nagyobb segítségére volt férjének, mint második feleségének neves rokonsággal való bírása és írni-olvasni tudása.

Az, hogy egy feleség az alsóbb társadalmi réteg tagjaként élt, nem jelentette, hogy semmilyen műveltséggel nem rendelkezett. Az írás-olvasás ismeretének hiánya nem volt egyenlő a műveletlenséggel. A 16-17. század a legnagyobb hangsúlyt a személyes kegyesség gyakorlására és megélésére tette. A legtöbb ember vagy család esetében ez nem igényelte az iskolás műveltséget. A kor kívánalma szerint – s ez minden társadalmi rétegre vonatkozott – a nő elsődleges feladatai a feleség, az anya, a háziasszony szerepe körül körvonalazódtak. Az más dolog, hogy az erre való felkészülés tekintetében a lehetőségek disztinválódtak. E tekintetben azonban az alsóbb társadalmi réteg leányait is igyekeztek a szülők megfelelő nevelésben részesíteni. S talán több feleség esetében e korban még nem beszélhetünk írni-olvasni tudásról, de bizony állíthatjuk, hogy kivétel nélkül kegyes és művelt asszonyok voltak.

Összefoglalás

E téma kutatásának nehézsége abban rejlett, hogy kevés forrás maradt fenn. Azok is, melyek elérhetőek, rendkívül kevés információval szolgáltak. Célunk az volt, hogy a 16-17. századi lelkészfeleségek műveltségébe adjunk némi betekintést. A műveltség elsajátításának lehetősége hosszú időn keresztül csak a felsőbb társadalmi réteg kiváltsága volt. Ennek ellenére ismert, hogy a 16. században még sok nemes asszony és úr nem tudott írni. A 17. századra ezt a hiányosságot a legtöbb nemesi családban pótolták, mi több, ekkorra már a polgári réteg is igyekezett jelentősen felzárkózni a művelődés terén, ami az ő esetükben szintén magában foglalta az írás és olvasás elsajátítását is. Az alsóbb társadalmi réteg leányai elsősorban a családban, főként anyjuk mellett készültek fel arra, hogy a későbbiekben jó feleségek, háziasszonyok és jó anyák legyenek.

A források szűkszávuúsága miatt a legtöbb esetben a prédikátor feleségének nevéen kívül mást nem tudtunk meg. Szerencsések azok az esetek, melyekből fény derülhetett a származásra, a társadalmi helyzetre, a szülők foglalkozására, illetve arra is, hogy a kiválasztott hajadon vagy özvegyasszony volt. A származás, társadalmi helyzet, illetve a szülők foglalkozása némi támpontot adott témánk tárgyalásában. A források több esetben is egyértelmű híradással voltak az adott feleség műveltségét illetően, míg más esetekben csupán a következtetésekre hagyatkozhattunk. Ugyanakkor, ahol tárgyalt témánkra vonatkozóan híjával voltunk az információnak, kevés kivételtől eltekintve, elmondhatjuk,

hogy ha iskolás műveltséggel nem is rendelkeztek, de művelt asszonyok voltak. Annál is inkább, mert a 16-17. században a protestáns lelképásztorok választásában leendő feleségüknek elsősorban nem iskolás műveltsége játszott a legfontosabb szerepet, hanem a bölcsesség, az élettapasztalat, a kegyesség, emellett pedig a háziasszonyi, az anyai és a jó feleséghez szükséges erények. S ha mindezeket még más jellegű ismeretek is kibővítették, az nemcsak férje, de gyermekeik és környezetük számára is többletet jelentett.

Felhasznált irodalom

- ACIDALIUS, Valens (1595): *Disputatio nova contra mulieres, qua probatur eas homines non esse*.
- BAVINCK, H. (1923): *A keresztyén pedagógia alapelve*. Ford. Marton János. Budapest, Bethlen Gábor Irodalmi és nyomdai Rt.
- BORNEMISZA Péter (1980) [1584]: Egykötetes prédikációskönyv, In: Nemeskürty István (vál.): *Heltai Gáspár és Bornemissza Péter művei*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.
- COMENIUS, A. J. (1999): Az anyanyelvi iskola, vagyis népiskola eszméje, a Didactica Magna XXIX. Fejezete. Ford. Dezső Lajos, In: Ködöböcz József (szerk.): *Bibliotheca Comeniana*, 8. köt. Sárospatak, Magyar Comenius Társaság.
- CSÁSZÁR Károly (1911): Budapest, Medgyesi Pál élete és működése.
- DIENES Dénes (2000): Minthogy immár schola mestert tartanak... református iskolák Felső-Magyarországon 1596–1672. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak.
- (2001): Kisfaludi Orbán református prédikátor végrendelete, In: Dienes Dénes (főszerk.): *Sárospataki Füzetek* 2001/1. Sárospatak, Sárospataki Református Teológiai Akadémia.
- (2011): Tolnai Dali János könyvtárának töredéke Sárospatakon? In: Imre Mihály–Oláh Szabolcs–Fazakas Gergely Tamás–SzáraZ Orsolya (szerk.): *Eruditio virtus et Constantia II.: tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HEREPEI János (1965): Adatok Keserői Dajka János életéhez, In: Keserői Bálint (szerk.): *Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében. Herepei János cikkei I.* Budapest – Szeged.
- KOVÁCS Sándor Iván (1968): *Szepsi Csombor Márton összes művei*. Budapest.
- MAKKAI László (1952): *A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MAKLÁRI PAP Lajos (ford.) (1865): Borsodi kánonok, In: Erdélyi János (szerk.): *Sárospataki Füzetek*, Protestáns Tudományos Folyóirat. Sárospatak.

- MEDGYESI Pál (1940): *Lelki Ábécé*. Királyi Magyar Egyetemi nyomda.
- MÉSZÁROS István (1972): *Népoktatásunk 1553–1777 között*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- MISÁK Marianna (2019): „Minden iskolába járó leány gyermektül...” református nevelés a 16–19. századi Felső-Magyarországon. Sárospatak, Hernád Kiadó.
- MONOK István (2014): A női könyvtulajdonos, a női olvasó a 16-17. században, In: Papp Júlia (szerk.): *A szoltártól a rózsaszín regényig*. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum.
- NEMESKÜRTY István (1958): Bornemisza Péter származása, In: *Irodalomtörténeti Közlemények*. 62, 4. 503–506.
- NAGY Iván (1860): *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, 7. köt. Budapest, Ráth Mór.
- ŐSZ Sándor Előd (2011): Ismeretlen lelkészi könyvtár a 17. század végéről, In: *Református Szemle*. 104, 6. 659–684.
- PÉTER Katalin (2012): *Magánélet a régi Magyarországon*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.
- (1995): *Papok és nemesek*. Ráday Gyűjtemény, Budapest.
- PUKÁNSZKY Béla – NÉMETH András (1996): *Neveléstörténet*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- R. VÁRKONYI ÁGNES (2000): „Felemeljük szemeinket az nagy hegyekre...”, In: Tamás Edit (szerk.): *Erdély és Patak Fejedelemszönyeg Lorántffy Zsuzsanna*. Sárospatak, Sárospataki Rákóczi Múzeum.
- RITOÓK ZSIGMONDNÉ (ford.) (1962): Miskolczi Csulyak István, In: Klaniczay Tibor–Stoll Béla (szerk.): *Régi magyar költők tára, XVII. század*, 2. köt. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ROHOSKA József (1901): *Erasmus és a reformáció Luther előtt*. Sárospatak.
- SCHULEK Tibor (1965): Eltemetett Bornemisza adatok, In: *Irodalomtörténeti Közlemények*. 69, 4.
- SZENCI MOLNÁR Albert (1621): *Imádságos könyveczke, mellyben szép hálaadásoc és ábítatos könyörgésec vadnac: kinec-kinec akarmelley renden, mindenemü állapattyában és szükségében, naponkint elmondásra hasznosoc és alkalmasoc*. Heidelberg.
- TAMÁS Edit (szerk.) (2000): *Lorántffy Zsuzsanna album*. Sárospatak.
- TARNÓC Márton (vál.) (1987): *Pázmány Péter prédikációi*. Budapest.
- TÓTH István György (1996): *Mivelhogy magad írást nem tudsz...: az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*. Budapest, MTA Történettudományi Intézete.
- V. LÁSZLÓ Zsófia (2014): Nőoktatás és könyves műveltség a 17-18. században, In: Papp Júlia (szerk.): *A szoltártól a rózsaszín regényig*. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum.
- VASZKÓ Mihály (1954): *Komenszky Amos János világnézete és pedagógiája*. Budapest.

Internetes források

- ÁGOSTON István (2005): Miskolci Csulyak Gáspár az első magyar nyelvű állattankönyv író, In: *Collegium Doctorum*. I, 1. 143–158.
<http://dc.reformatus.hu/data/2014/03/12/dc2005.pdf> (utolsó megtekintés dátuma: 2021.02.04.).
- BARTÓK István: Emberek-e a nők vagy sem? Egy 16. századi vita és utóélete, In: *Kaleidoscope*. 2012. 3, 5. http://epa.oszk.hu/02300/02316/00005/pdf/EPA02316_kaleidoscope_2012_5_369-377.pdf
- ERDÉLYI Gabriella (2018): „Nem leszen mostoha anya...” Érzelmi gyakorlatok egy 17. századi református lelkész mostohacsaládjában, In: *Történelmi szemle*. 2018/2.
http://real.mtak.hu/92226/1/erdelyi_gabriella_Alb.pdf (utolsó megtekintés dátuma: 2020.01.21.).
- FARAGÓ Bálint (1909): Szegedi Kis István, In: *Protestáns Szemle*. http://leporollak.hu/egyhtori/cikkek/PS09_421.HTM (utolsó megtekintés dátuma: 2020.09.02.).
- FITZ József (1959): *A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története*, 2.
<http://real-eod.mtak.hu/1318/2/03276.pdf>. (utolsó megtekintés dátuma: 2021.03.22.).
- SZABÓ András (2014): Női művelődés a 16. századi Magyarországon, In: Papp Júlia (szerk.): *A zsolnártól a rózsaszín regényig: fejezetek a magyar női művelődés történetéből*. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum. http://real.mtak.hu/25844/1/noi_muvelodes.pdf (utolsó megtekintés dátuma: 2020.11.26.).